

КУЛЬТУРНО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА В УКРАЇНІ

Висвітлено проблеми формування правової культури та правосвідомості в умовах розбудови суверенної Української держави. Зазначено, що без підвищення рівня правової культури народу неможливе існування демократичної, цивілізованої держави, бо вона буде позбавлена найголовнішого – соціального підґрунтя, свідомої підтримки з боку громадян. Правову культуру розглянуто як багатоаспектне і багатошарове явище, як систему позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Правосвідомість – невід’ємна складова правової культури. Відмічено, що українська культурна парадигма характеризується правосвідомістю і правовою культурою, які формувалися філософами, істориками, письменниками, видатними політичними та державними діячами. Ключові слова: філософія права, правова держава, правова культура, правосвідомість, парадигма.

У Польщі, в Ягеллонському університеті (2007 р.), відбувся двадцять третій конгрес Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії "Право і правові культури у 21-у столітті: відмінності та єдність". Завдання конгресу – визначити спільне розуміння загальних понять для представників різних правових культур. Таке розуміння є досить важливим для досягнення плідної комунікації в сучасному глобалізаційному світі. Філософи права розглядали головні тенденції європейського правового розвитку – конвергенцію, плюралізм. Зокрема, конвергенція виявляється в уніфікації систем права окремих країн під впливом правової практики Євросоюзу, у взаємодії континентального і прецедентного права. Такі зміни в європейському праві відбуваються у зв'язку з формуванням нової європейської культури. Культуру розуміють як комунікацію та взаємну інтеграцію, як гармонію протилежностей, що формують культурні ідентичності [8, с.167]. Дослідники аналізують сутність культури, як розмаїття духовних явищ – звичаїв, традицій, цінностей.

Українські науковці у філософсько-правових дослідженнях дедалі більшу увагу зосереджують на проблемах становлення демократичної держави, громадянського суспільства, прав людини, правової культури. В енциклопедичних виданнях, монографіях, наукових статтях, лекційних курсах, підручниках дослідники – М.Альчук, В.Андрущенко, Є.Андрос, О.Бандура, В.Бачинін, А.Баумейстер, В.Бігун, М.Братасюк, В.Горський, О.Гришук, Л.Депенчук, Є.Бистрицький, А.Єрмоленко, К.Жоль, С.Йосипенко, Ю.Калиновський, С.Кримський, А.Козловський, М.Костицький, В.Кузнецов, А.Лой, С.Максимов, М.Михальченко, Л.Петрова, М.Попович, С.Пролеєв, П.Рабінович, С.Сливка, В.Табачковський, В.Тимошенко, О.Хома, Ю.Шемшученко, В.Шинкарук, Л.Шкляр, В.Шкода, В.Ярошевець – ґрунтовно і компетентно аналізують проблеми для перспективного плідного діалогу і толерантного ставлення до протилежних поглядів. Філософи, культурологи, політологи, правознавці, соціологи у дискусіях критично осмислюють реальний стан суспільства та шукають шляхи його розвитку. Дискусія як культурна цінність перетворюється на дискурс, що стає інтелектуальним важелем подальшого поступу філософії на теренах сучасної України. Наукова еліта несе відповідальність за культуру мислення і самосвідомість нації. Особливої актуальності набуває вирішення сьогоденних проблем формування правосвідомості та правової культури, що знаходить значне підґрунтя в дослідженнях українських учених.

Протягом ХІХ ст. – початку ХХ ст. український народ перебував у колоніальній залежності від сусідніх імперій – Австро-Угорщини та Росії. Цей період є вкрай важливим у розвитку філософсько-правової думки на теренах України. Він характеризується піднесенням ролі держави, наданням їй провідного значення у формуванні політичної ідеології, посиленням діяльності, поглибленням її впливу на освіту і культуру, і, як наслідок, привернення уваги правознавців до розробки теоретико-методологічних засад філософії права. В.Андрущенко наголошує, що "поширенню ліберальних ідей та ідей верховенства права в першій чверті ХХ ст. сприяли такі вчені, як В.Вернадський, М.Туган-Барановський, А.Кримський, Б.Кістяківський та інші, намагаючись надати відновленій Українській державі правових засад, цивілізованості, демократизму" [2,с.398]. Зокрема, національне право поступово втрачало реальний вплив на суспільні процеси, а відповідно до цього і характерні національно-традиційні риси. "Україна опинилася в чужому для себе правовому просторі: з одного боку, – це монарше право

авторитарної влади імперської Росії, яке протівилось будь-яким спробам економічних та політичних реформ, а з другого, – це також монарше право, але схильність до реформізму і ліберально-демократичних поступок імперії Габсбургів" [12, с.275]. У зв'язку з чим з'являється своєрідний національний регіоналізм в Україні (опозиція "схід – захід"), на створення якого значно вплинули правничі системи і традиції (авторитарної – російської та ліберальної – австроугорської). Такий перебіг суспільно-політичних подій на багато років визначив державну, національну і культурну долю України та суттєво вплинув на українську правосвідомість.

Філософ права, Ф.Тарановський, виокремлював дві основні стадії існування права, що воно живе у цілісній свідомості народу, але у зв'язку із ускладненням життя право зосереджується у свідомості професійних юристів, що стають представниками народу у правовій творчості. Зокрема, головне завдання – у науці права, а не в законодавстві: "задача науки права – вивчати вікову правосвідомість народу, в основі якої – ідея органічного розвитку права, що давала можливість творення самостійної юридичної дисципліни – історії права" [11, с.161]. Історія права, яка в процесі становлення перестає бути екзегетичним знаряддям догматики, виробляє свій самостійний об'єкт – вивчає послідовний органічний розвиток права.

Б.Кістяківський підкреслював, що "свого повного розвитку правова держава досягає при високому рівні правосвідомості в народі" [5, с.569]. Зокрема, статтю "На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)" [6, с.161], яка була видана у збірнику "Віхи" у 1909 році, можна вважати також внеском в теорію правової держави, а саме – у дослідженні соціокультурних умов формування правової держави, найважливішою з яких був стан правосвідомості. Правовий позитивізм був панівною формою правового мислення і значно вплинув на розвиток правосвідомості людей, спричинивши виникнення недовіри до права та заперечення ліберальних цінностей. Він проаналізував проблеми правового нігілізму, правосвідомості особи. Філософ права проаналізував правосвідомість не для того, щоб просто її покритикувати чи зганьбити. Він показав важливість інтелігенції впливу на організаційні моменти для побудови правової держави. Інтелігенція має пробудитись сама, а також активно і творчо сприяти вихованню правосвідомості свого народу, реорганізувати державну владу – "із влади сили до влади права" [6, с.143]. Вона також має змінити своє ставлення до прав особи і до об'єктивного правопорядку. Хоча автор говорив про російську інтелігенцію, його аналіз стосується також української. Україна в ті часи входила до складу Російської імперії. Проблеми правосвідомості особи та її правової культури актуальні донині, особливо в період побудови правової держави в Україні.

Л.Шкляр висвітлює хронологію становлення українського права в історії національної культури. Він наголошує на важливості аналізу не лише норм, законодавства чи історії права, а на тому, "як право репрезентувало українську культуру загалом, якою мірою це було органічним для українського менталітету тої чи іншої епохи і як саме відбувався синтез свого, національно-автохтонного і чужого, запозиченого" [12, с.262]. Виокремлені проблеми потребують подальшого розгляду. Потрібно здійснювати філософський аналіз права, правосвідомості та правової культури з урахуванням досвіду і політико-правових досягнень минулого. Дослідник, здійснивши своєрідний історичний і культурний екскурс у минулі часи становлення української правосвідомості, зробив відповідні висновки:

- правосвідомість має глибокі національно-культурні корені, які треба шукати не лише в автохтонних джерелах, а й у запозичених геокультурних контактах;
- українська правосвідомість відзначається гуманністю і лібералізмом. Такий демократизм досить гармонійно поєднується з церковно-релігійним і мистецьким життям;
- формування правосвідомості взаємозв'язане з національними традиціями права та "дозволяє нам глибше осягнути той історичний фундамент української культури, лише на основі якого й можливо здійснити повноцінне духовне відродження нації" [12, с.274].

Насамперед, треба мати на увазі, що національна культура українського народу завжди була цілісною і особливою. Також вона характеризується своєрідними атрибутивними властивостями не просто етнічної, а культури цивілізованої нації. З часів дохристиянської доби, українська земля "стає своєрідним "етнічним котлом", в якому переплавляються культурні звичаї, традиції, смаки й уподобання, утворюючи щось нове, своєрідне і неповторне, що і стане основою для появи синтетичної культури українського народу, його неповторного у своїй індивідуальності коду в національно-культурному поступі" [12, с.261]. Український "геокультурний" простір зазнав впливу і різноманітних експансій, тому науковці досліджують національно-культурне буття, відкриваючи "археологічні шари" та інші етнічні культури. Євген Маланюк справедливо застерігав: "Коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як

унеможливила її безперервний розвиток" [7, с.9]. Національна культура не могла і не мала можливостей розвиватися тривалим еволюційним шляхом.

Філософсько-правовий аналіз соціокультурних феноменів правової культури і правосвідомості дає можливість розглядати їх змістовно та у різних аспектах. Досліджуються правова культура і правосвідомість за різними критеріями: за рівнем історичного розвитку, за характером та кількістю носіїв, за політико-правовим режимом, за національною ознакою. Так, за рівнем історичного розвитку виокремлюють античну, середньовічну, епоху Відродження, Новий час і сучасну (новітню). Розрізняють носіїв правової культури – суспільство, професійні групи, особа. В реальному житті правова культура суспільства не існує окремо від особи чи групи людей, а тісно переплітається з ними та є "умовою, формою й результатом культурно-правової діяльності громадян й їхніх професійних груп" [10, с.33]. Правова культура особи включає правові знання, переконання, навички, юридичну інформацію, правомірну поведінку. Вона зумовлена загальною культурою, яка визначає сутність правової діяльності громадян, характеризує рівень використання правових знань у суспільному житті. Важливим є виховання культури юриста, яка визначається творчим і критичним осмисленням правових норм, законів, правових явищ з позиції їх моральності, демократизму та гуманності.

Правова культура є частиною загальної культури суспільства. Вона визначається як "система цінностей, накопичених людством в галузі права й відповідно до правової реальності даного суспільства – рівня правосвідомості, режиму законності й правопорядку, стану законодавства, юридичної практики" [10, с.31]. Філософи права досліджують правову культуру в широкому і вузькому значеннях, у соціально-філософському, аксіологічному і нормативному аспектах. Так, під правовою культурою в широкому значенні розуміють усе позитивне, що створене людством у правовій сфері. Такий підхід до розуміння правової культури розкриває стан правосвідомості, тексти законів, рівень юридичної освіти і науки, професіоналізм і функціонування правоохоронних та інших правозастосовних органів. Правова культура у вузькому розумінні – це рівень знання прав громадянами, їхнє ставлення до права, престиж права в суспільстві.

У соціально-філософському сенсі правова культура аналізується як особливе цивілізаційне явище, що розкриває правовий стан суспільства, спосіб організації та розвитку життєдіяльності людини через правові норми, юридичні закони. В аксіологічному сенсі правову культуру розглядають як систему духовних і матеріальних цінностей, їх виробництво, розподіл і використання. Тобто, культура розуміється як процес вироблення цінностей у творчій діяльності людини. У нормативному сенсі правова культура – це специфічна життєдіяльність суспільства, яка визначається соціальними нормами, зокрема, моральними та правовими.

В. Бачинін визначає правову культуру особи як "сукупність духовно-практичних якостей, що дозволяють особистості вибудовувати цивілізовані, відповідні морально-правовим критеріям відносини з іншими індивідами, структурами громадянського суспільства і державними інститутами" [3, с.271]. Він зазначає, що нормативно-ціннісні характеристики моралі і права внутрішнього світу особи сприяють розвитку різнорівневих ступенів правової культури. Виокремлюють три головні ступені: найнижчий – законслухняна поведінка, що передбачає мінімум правової культури; середній – така правова поведінка, яка дозволяє суб'єктам взаємодіяти у соціальному співробітництві та не порушувати юридично закріплені домовленості, моральні зобов'язання; вищий – це бездоганна соціально-правова поведінка, яка зумовлена не лише "зовнішніми механізмами правового регулювання, а й внутрішніми етичними мотивами" [3, с.272]. Правова культура виступає внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності.

Науковці зазначають, що рівень правової культури значною мірою визначається ступенем розвитку політико-правової думки в суспільстві. Зокрема, залежить від інтелектуальних джерел у вигляді філософських, правових, релігійних творів, спрямованих на осмислення держави і права, свобод і обов'язків людини, механізмів регулювання взаємовідносин у суспільстві. Відповідний рівень розвитку правової культури має першочергове значення для проведення фундаментальних юридичних досліджень права і держави. Перспективний розвиток правової держави залежить від інтелектуально мислячих людей, розуміння ними сутності того, що відбувається в суспільно-політичній і юридичній сферах,

Ю.Калиновський досліджує структуру та сутність правосвідомості – досить складне і найменш вивчене явище. Він зазначає, що структура правосвідомості людини розрізняється за різними критеріями: за наявністю чи відсутністю знань про право і закон; за можливістю дотримуватись діючих норм і звичаїв; за мотивацією законслухняності та емоційним

ставленням до права; за методами та формами впливу на суспільство. У процесі пізнання юридичної дійсності, суті правових явищ виокремлюють таку правосвідомість: повсякденну (масову, емпіричну), професійну, науково-теоретичну. Відповідно виділяються головні функції: пізнавальна (знання права і правової дійсності); регулятивна (мотивація і правове виховання); прогностична (майбутнє правової системи); моделювання (моделі правової поведінки); комунікативна (спілкування, інформація); оцінна (оцінка прав, вчинків).

"Правосвідомість – це багатоаспектне, поліфонічне явище, яке вбирає в себе низку компонентів: раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином – відповідно або проти права" [4, с.90]. Також виробляється позитивне ставлення до закону і права, ідея справедливості вимог закону, рівність соціальних природних прав. Соціальна реальність значно впливає на формування правосвідомості, бо є джерелом її формування та виявляється у практичній діяльності людей. Правосвідомість особи також опосередкована суспільною та груповою свідомістю і характеризується їх відмінністю та єдністю. "Відмінності визначаються умовами формування, об'єктом змісту, основними функціями, що виконуються певними суб'єктами" [4, с.93]. Вони вирізняються обсягом і глибиною правових знань, а також поєднуються у практичній діяльності та стосунках між людьми. Така взаємодія регулюється певними правилами і нормами, у відповідних правових знаннях та їх використанні.

Формування правосвідомості передбачає, з одного боку, знання права, а з іншого – певне ставлення до нього. Під правосвідомістю розуміють сукупність почуттів, ідей, поглядів, уявлень і оцінок про право з погляду справедливості. Право захищає, упорядковує і регулює життя цивілізованих спільнот, забезпечує не лише соціальну дисципліну, а й свободу громадян, обстоює інтереси як держави, так і особи. Також право здійснює свій регулятивний вплив лише через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість. Завдяки правовим ідеям і теоріям, різні правові явища оцінюються з позиції справедливості, життєвих потреб та інтересів людей і суспільства. Відповідно формуються установки на правову поведінку, уявлення щодо критеріїв ефективності правового регулювання, шляхів реформування та удосконалення законодавства, судово-правової системи.

Сучасний стан правосвідомості українського суспільства характеризується внутрішніми суперечностями. У масовій правосвідомості існує як мінімум дві нормативні системи – "закон для себе і своїх" і "закон для чужих". З одного боку, це призводить до деформації правосвідомості, з іншого, суттєво гальмує розвиток правової культури, права, законності та правопорядку. Необхідно також враховувати специфіку українського правового менталітету, який суттєво впливає як на стан правосвідомості, так і правової культури суспільства. Зокрема, для українського правового менталітету характерно:

- негативне і недбале ставлення до права і закону, яке поєднується з правовим ідеалізмом (віра в те, що експансія юридичних норм у сфері правового регулювання обов'язково призведе до якісного покращення життя);

- притаманний етатизм (з фр. *État* – держава; в юриспруденції право розглядають у тісному зв'язку з державою і визнають лише таке, яке санкціоноване державою);

- перегляд (ревізія) юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики;

- психологічна амбівалентність (ірраціональність, алогічність, терпимість, імпульсивність, наївна ідеалістичність, прагнення до справедливості та тісний зв'язок з релігійними цінностями);

- дистанціювання від загальнолюдських цінностей і правової культури;

- політична демагогія і популізм, ідеологічна сумбурність, еkleктичність уявлень, нестійкість і непослідовність поглядів [9, с.72].

Людина в своїх уявленнях може схвалювати діюче право чи відкидати його, формуючи власні принципи та ідеали про правову дійсність. Особа пізнає свої права і обов'язки, діючі юридичні закони і ці знання виражають зміст правової культури. Правова культура і правосвідомість особи не можуть існувати окремо і взаємопов'язані між собою та "з правом як з соціальним цілісним інститутом, із закономірностями його виникнення, із функціонуванням та розвитком, а також правотворчістю та правозастосуванням, іншими аспектами правового життя суспільства" [9, с.6]. У життєдіяльності людини правова культура має сприяти виконанню законів, гуманному спрямуванню правоохоронної, правотворчої діяльності держави.

Народ також є носієм правової культури, адже саме його правосвідомість визначає її зміст. Зокрема, правова культура особи і правова культура народу взаємозумовлені, бо людська духовність виражається саме у змісті правосвідомості. Правова культура і правосвідомість завжди взаємозв'язані з державою та формуються у ній. Громадяни на власному досвіді відчувають духовний вплив держави, адже це стосується їхніх прав і свободи. Саме держава має забезпечувати, шляхом видання і виконання законів, здійснення справедливості, свободи і правопорядку в ній. Отже, правова культура життєва тоді, коли держава формує правосвідомість народу. З іншого боку, правосвідомість тоді життєва, коли держава і правова культура утверджуються та розвиваються. Коли ж правосвідомість слабка і не розвивається, тоді можуть занепадати, як держава, так і правова культура. Потрібно зазначити, що сформована правосвідомість громадян допомагає навести правопорядок у державі, підносить рівень правової культури. Якщо правосвідомість залишається авторитарною і після демократичних реформ, тоді не можливо побудувати правову державу.

На сучасному етапі виникає важливе завдання: дослідити вітчизняну правову культуру, яка ґрунтується на власних національних, моральних і духовних традиціях народу. Соціально-економічний розвиток у ХХІ столітті потребує послідовного й ефективного правового регулювання. Це зобов'язує законодавчу владу приймати вивірені закони, які були б дієвими і справедливими. Сьогодні українська політична та правова думка має бути зорієнтована, насамперед, на національні засади, особливості та здобутки у сфері державотворення (як це має місце в інших державах). Зазначимо, що метою сучасної демократичної держави є розвиток суспільства у повноті його проявів на загальному та особовому рівні. Такий гуманістичний зміст визначає її соціальну цінність, сприяє примноженню людського потенціалу і веде до розвитку правової культури народу.

Література

1. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія / М. П. Альчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 300 с.
2. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕМСГ”, 2005. – 498 с.
3. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Словник / В. А. Бачинін. – К.: Концерн «Видавничий Дім» «Ін Юре», 2003. – 408 с.
4. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія / Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
5. Кістяковській Б. А. Соціальні науки і право. Очерки по методології соціальних наук и общей теории права / Б. А. Кістяковській. – М.: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
6. Кістяковський Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кістяковській // Вехи. Из глубины. – М.: Правда, 1991. – С. 122-149.
7. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 80 с.
8. Масимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: Вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010) / С.І. Масимов. – Х.: Право, 2010. – С.166-177.
9. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія / [за ред. Проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковлюка]. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
10. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – 352 с.
11. Тарановській Ф. В. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права / Ф. В. Тарановській // Журнал Министерства Юстиции. – 1907. – № 3. – С. 151-170.
12. Шкляр Л.Є. Право як атрибут національної культури: українознавчий аспект / Л.Є Шкляр // Феномен української культури: методологічні засади осмислення; [під ред. В. Шинкарука, Є. Бистрицького]. – К.: Фенікс, 1996. – С. 260-277.

Summary

*Alchuk M. Culture of Law Paradigm in Ukraine. The problems of formation of legal culture and legal consciousness in the development of the independent Ukrainian state are covered in the article. It is noted that without raising the legal culture of the people cannot be a democratic, civilized state, as it is devoid of the most important things – social background, conscious support of the citizens. Legal culture is considered as a multidimensional and multilayered phenomenon as a system of positive legal reality displays, concentrating on the achievements of legal science and practice. Legal awareness – is an integral part of the legal culture. It is noted that the Ukrainian cultural paradigm characterized by justice and legal culture that shaped Christian thinkers, philosophers, historians, writers, prominent political and public figures. **Keywords:** philosophy of law, state of law, legal culture, legal consciousness, paradigm.*